

JAK SE FAŠIZUJE SPOLEČNOST
ANEB JAK SE (NE)POUČIT Z CHYB MINULÝCH

KDY NASTUPUJÍ FAŠISTICKÉ REŽIMY? Z ČEHO ZÍSKÁVAJÍ SVOU SÍLU? Z JAKÝCH ČERPÁJÍ KULTURNÍ ZDROJŮ V ZÁPADNÍCH SPOLEČNOSTECH? NA JAKÉ MOMENTY V PSYCHICE JEDINCE MŮŽE FAŠISMUS NAVÁZAT?

Fašismus se stal v našich společnostech především obrazem zla – a také nadávkou, která se objevuje v mnoha, často velmi různých debatách. Pokud se ale chceme dobrat k tomu, proč byl fašismus tak úspěšný a přesvědčivý, musíme svou pozornost obrátit od jeho zločinů (jakkoli je nutné je připomínat) i od více či méně případných aktualizací (jakkoli mohou být oprávněné) k momentům, kdy byl fašismus silný a jevil se mnoha svým současníkům jako adekvátní odpověď na aktuální problémy.

Historie se nikdy zcela neopakuje. Hledání paralel může být zavádějící nebo vést k laciným aktualizacím a ke zneužívání dějin jako zdroje laciných hodnocení a neodpovídajících charakteristik pro současnost. Dobrá znalost minulosti a jednotlivých faktorů, které v ní působily, nás ale může poučit: přinejmenším nás může naučit rozlišovat.

NÁSTUP FAŠISMU JAKO PROCES: PAXTON A ANATOMIE FAŠISMU

O nástupu fašismu existuje rozsáhlá debata. Její výsledky patrně nejpřesvědčivěji shrnul historik Robert O. Paxton v knize Anatomie fašismu (vyšla i v českém překladu, 2007). Z jeho srovnávací analýzy úspěchu různých fašistických hnutí – zejména pak italského fašismu a německého nacismu (stranou nechal autoritářské diktatury typu Pinocheta, řeckých plukovníků nebo Franka s důrazem na to, že fašismus se od jiných pravicových diktatur liší mimo jiné mobilizovanou veřejnou podporou). Z Paxtonova líčení můžeme vyvodit pět klíčových momentů fašistických hnutí:

1) KRIZE.

Společnost náchylná k úspěšnému převzetí moci fašisty se zpravidla nachází v zásadní krizi. Její důsledky zasahují střední třídu (která je všeobecně považována za základ stability demokracií, ale v případě problémů se právě pro ni stává atraktivním fašistické řešení; právě proto nazval přední politický sociolog Seymour Martin Lipset fašismus „extremismem středu“) a vedou ke krizi legitimacy dosavadního politického systému i jeho morálních, kulturních a intelektuálních opor. Krize se často překládá do morální kritiky: nedostatek zdrojů znamená poptávku po srozumitelných a přesvědčivých kritériích k odlišení toho, kdo si svůj krizí způsobený úpadek „zaslouží“ a kdo nikoli, kdo krizi „zavinil“ a kdo je „obětí“.

2) OBRAZ NEPŘÍTELE.

Právě v takové situaci je klíčový obraz nepřítele. Tuto roli mohou sehrát jak domněle či skutečně zkorumpované elity, tak skupina, kterou lze obvinít ze snahy o nadvládu, a stejně tak i marginální skupina, kterou lze obvinít z parazitujícího způsobu života. Důležité jsou i v obrazu nepřátel zejména tři prvky. Na prvním místě je to cizost – nepřítel může být představen i třeba pomocí biologických metafor jako vřed na těle národa, rakovina napadající zdravé buňky, ničivý příval přírodního živlu... Někdy zdůrazněním rasového původu, jindy kulturního rozdílu nebo jednání popsaného jako amorální parazitování či „zrada národa“. Na druhém místě je to esencializace – z údajného či skutečného jednání některých příslušníků dané skupiny se stane jejich hlavní charakteristika. Z reálného lichvářství některých Židů, zneužívání sociálních dávek či pouliční kriminality některých Romů či zkorumpovanosti některých politiků se stane podstata židovství, romství či role politika. A konečně dramatizace zdůrazňuje vážnost nebezpečí: aktivita či sama existence nepřátel je vnímána jako existenční hrozba pro národ či civilizaci, do role jejíhož zachránce se fašisté stavějí.

Fašisté zpravidla tyto obrazy nepřátel nevytvářejí, přebírají je z širších a rozšířenějších společenských představ. Hitler nemusel vynalézt antisemitismus, ani strach z židobolševického spiknutí, Mussolini nemusel mnohé části italské společnosti přesvědčovat k nenávisti vůči socialistům. Svou přesvědčivost a podporu čerpají fašisté z toho, že jsou schopni obsadit roli rozhodných oponentů dané hrozby, vzít ji vážně a s odpovídajícími důsledky.

3) AKCESCHOPNOST.

Fašisté a nacisté získali historicky svou přesvědčivost tím, že byli schopni ukázat sílu. Nedílnou součástí jejich stran byly polovojenské oddíly, nedílnou součástí jejich politiky bylo násilí a zastrašování odpůrců. Boj o moc byl zároveň bojem o továrny či ulice, Mussoliniho „černé košile“ a Hitlerovy Sturm Abteilung dokázaly zjednat respekt, zlomit vůli odpůrců a vyslat svou praxí signál o síle hnutí.

4) VŮDCE.

Úloha fašistických vůdců bývá často přeceňována, nejnovější historické analýzy zejména ukazují, že vnímat fašistickou či nacistickou diktaturu a jejich ideologie jako důsledek vůle jednoho diktátora je scestné. Pro uchopení moci je ovšem vůdce velmi podstatný – jako zdroj a symbol jednoty hnutí, které se bez silné postavy v čele má tendenci drodit a zároveň neskýtá personalizovanou záruku oné „pevné ruky“, již fašisté slibují nastolit.

5) VSTŘÍCNOST KONZERVATIVNÍCH ELIT.

Vyprávění o počátcích fašistických režimů, ať už je produkují fašistické režimy samotné, nebo naopak jejich odpůrci, kladou často důraz na momenty triumfu hnutí, takové jako Mussolinim organizovaný pochod na Řím v roce 1922 nebo vítězství NSDAP ve volbách 1932. Pokud z historie zůstanou v obecné paměti především tyto silné symbolické události, působí to, jako kdyby se fašisté dostali k moci především vlastními silami či přímo s demokratickým mandátem (právě nástup německého nacismu k moci se také používá jako argument proti demokratickým volbám – „Hitlera si lidé demokraticky zvolili“). Ve skutečnosti by ani v jednom případě fašisté neuspěli, kdyby k nim konzervativní elity necítily směsici sympatií (ve stylu: „tihle s rudými zatočí“, „konečně obnoví lásku k národu“) a povýšeného pohrdání („ten kaprál přece nerozumí politice, a tak ho hravě přechytračíme“).

Kdyby italský král nepověřil Mussoliniho výkonem funkce premiéra, dějiny Itálie by se odvíjely jinak; ani volební výsledek Adolfa Hitlera (37,3 % ve volbách v červenci 1932; podpora navíc začala NSDAP téhož roku klesat, ve volbách v listopadu 1932 získali nacisté 33,1 %) by nestačil k sestavení vlády. S Hitlerem museli spolupracovat konzervativci, kteří (zejména Franz Von Papen) se jej rozhodli použít jako nástroj proti levici a zároveň doufali, že jej hravě zkontrolují vzhledem k jeho politické nekompetenci. Hitler pak nicméně využil moc, již mu dával kancléřský úřad, krizi a několik výjimečných situací (požár říšského sněmu) a obrátním manévrováním se mu podařilo získat prakticky absolutní moc.

Při popisu příčin, které dostaly fašismus k moci, samozřejmě snadno odhalíme řadu podobností se současnou situací. Krize vede k hledání nepřátel a ke stále dramatičtěji prožívanému nepřátelství; to posiluje některé strany hlásící se ke krajní pravici. Ty v některých případech dokonce organizují bojovná vystoupení nebo zastrašující „gardy“ a „hlídky“ (jakkoli možnosti násilí, které mají k dispozici, jsou nesrovnatelně menší, než byly ve dvacátých a třicátých letech). V některých případech se oslabuje i nepřijatelnost krajně pravicových stran pro střední proud.

Vedle podobností jsou tu i odlišnosti. Jak uvádí přední odborník na současnou krajní pravici, politolog Cas Mudde, i tam, kde se krajně pravicové strany dostaly do vlád (Rakousko, Itálie, Polsko), nedokázaly nejen strhnout na sebe absolutní moc, ale ani prosadit

příliš mnoho ze své agendy v oblasti veřejných politik. Důvodem bylo nejen to, že zatím vždy představovali slabší koaliční partnery, ale také to, že naráželi na odpor lidskoprávních úmluv, byrokratických struktur, sociálních hnutí a veřejného mínění, Evropské unie a ústavních soudů. Pojistky, postupně zahrnované do politických systémů evropských zemí po skončení druhé světové války mimo jiné s odkazem na poučení z fašismu, tak zatím stále dokáží krajně pravicové hrozbě odolávat, jakkoli to nemusí trvat věčně – sám Mudde uvádí, že krajní pravici bude nahrávat postupující vulgarizace veřejného života, důsledky ekonomické krize a schopnost krajní pravice učit se a předkládat své recepty ve stále přijatelnějším balení (příkladem může být Marine Le Penová z francouzské Front National), takže jsou k nerozeznání od xenofobnějších částí hlavního proudu. Pozornost by se podle Muddeho měla věnovat i jemu – jak připomíná, za posledních deset let přišly v Evropě tři hlavní ohrožení pro liberální demokracii ze strany nikoli krajní, ale klasické pravice, ze strany polských bratrů Kaczynských, italského Berlusconiho a maďarského Orbána.

FAŠISMUS JAKO IDEOLOGIE: STERNHELL A „TVRDÉ JÁDRO“ VZPOURY PROTI OSVÍCENSTVÍ

Hledání intelektuálních kořenů fašismu se může velmi snadno zvrhnout v povrchní obžalobu libovolně vybraných autorů na základě zkreslujícího čtení jejich myšlenek ze zpětného pohledu. Na druhou stranu, vytrhnout fašismus z jeho myšlenkových předpokladů a říkat spolu s Paxtonem, že „fašismus nebyl tolik záležitostí mozků, jako jiných tělesných orgánů“ může vést k jeho nepochopení (a k vytváření dojmu, že jiné ideologie jsou zase jen záležitostí rozumu a emoce v nich nemají rovněž silné místo). Izraelský historik a politolog Zeev Sternhell je autorem asi nejpřesvědčivějšího pokusu najít myšlenkové zdroje fašismu, zjistit, odkud bral svou přesvědčivost a kde byly kořeny myšlenek, z nichž udělal zdroj silné a odpuzující společenské praxe.

Podle Sternhella je fašismus (který na rozdíl od Paxtona dost příkře odlišuje od německého nacismu) „tvrdým jádrem“ rozsáhlého a rozrůzněného myšlenkového proudu, jehož kořeny můžeme datovat už přelomem 18. a 19. století. Jednotícím prvkem tohoto proudu byl odpor proti osvícenství, s jeho představou o možném a žádoucím pokroku lidstva, o lidské rovnosti a vědecké poznatelnosti světa. Je třeba zdůraznit, že do takto pojatého protiosvícenského proudu patří řada myšlenkových směrů a autorů, kteří významně obohatili evropskou kulturu (a jejich kritika osvícenství byla v řadě případů plodným příspěvkem k sebereflexi evropského rozumu a reakcí na to, že univerzalisticky pojatá emancipace slibovaná osvícenstvím se sama často projevovala jako legitimizační ideologie partikulárního násilí konkrétního státu, jak se projevilo poprvé velmi výrazně v napoleonských válkách). Autory, kteří patří do takto široce chápaného protiosvícen-

ského proudu, nelze většinou vnímat jako nějaké „praotce fašismu“. Až zkombinováním některých prvků jejich myšlení mohla vzniknout svébytná fašistická ideologie.

1) ETNICKÝ NACIONALISMUS.

Zatímco francouzská revoluce bývá někdy pokládána za zdroj konceptu politického národa, z německé reakce na osvícenství se rozvinulo odlišné pojetí, jehož průkopníkem byl zejména Johann Herder. Podle něj mají národy „duši“ zakotvenou v dlouhodobé, z generace na generaci přenášené zkušenosti a společných prožitků, ale někdy také z příbuzenství, oné nacisty zdiskreditované jednoty „krve a půdy“.

2) SOCIÁLNÍ DARWINISMUS.

Darwinismus byl během 19. století vcelku snadno přenesen z oblasti biologické teorie do popisu společnosti – hesla jako „přežijí silnější“, „život je boj“ a podobně bylo možné chápat jako popis ekonomického soupeření jedinců na volném trhu, ale také jako zdůvodnění pro soupeření mezi národními celky „o místo na slunci“. Tato podoba sociálního darwinismu se stala výraznou součástí mnoha nacionalistických ideologií, Hitler tak byl se svým pojetím spíše špičkou ledovce.

3) ANTIMATERIALISTICKÁ REVIZE MARXISMU.

Zatímco mnozí autoři z polemických důvodů zdůrazňují domnělou „levicovost“ fašismu a nacismu a opomíjejí přitom jak politické pozice fašistických a nacistických hnutí, tak jejich hlubší hodnotové zakotvení (obojí bylo jasně pravicové), spíše stranou pozornosti je jedna myšlenková linie, která skutečně původně patřila k levici a měla přitom bezprostřední vliv na formování fašismu. Jedná se o zásadní revizi marxismu, jak ji prezentoval Georges Sorel zejména ve svých Úvahách o násilí (1908). Sorel zdůraznil věčný boj jako základní princip společnosti. Na rozdíl od Marxe, který tento boj napojoval na materiální zájmy, odlišoval „ideologii“ od reality a mluvil o žádoucím překonání boje novou společností, zdůrazňoval Sorel roli motivačních mýtů a mluvil o tom, že je třeba, aby konflikt ve společnosti pokračoval, nemá-li společnost degenerovat.

4) TEORIE ELIT.

Italská škola sociologie elit (Michels, Pareto, Mosca) přišla s výraznou revizí některých představ o vztahu mezi rovností a demokracií. Podle Michelsova „železného zákona oligarchie“ vytváří každá organizace hluboké nerovnosti v přístupu k rozhodování a dělí se na vůdce a vedené. Jakkoli výzkumy vycházející z teorie elit představují především vklad do sebereflexe demokracie (a sám Mosca jako senátor hlasoval proti Mussolinimu), v mnoha případech přispěly také k cynismu a pohrdání možnostmi demokratické rov-

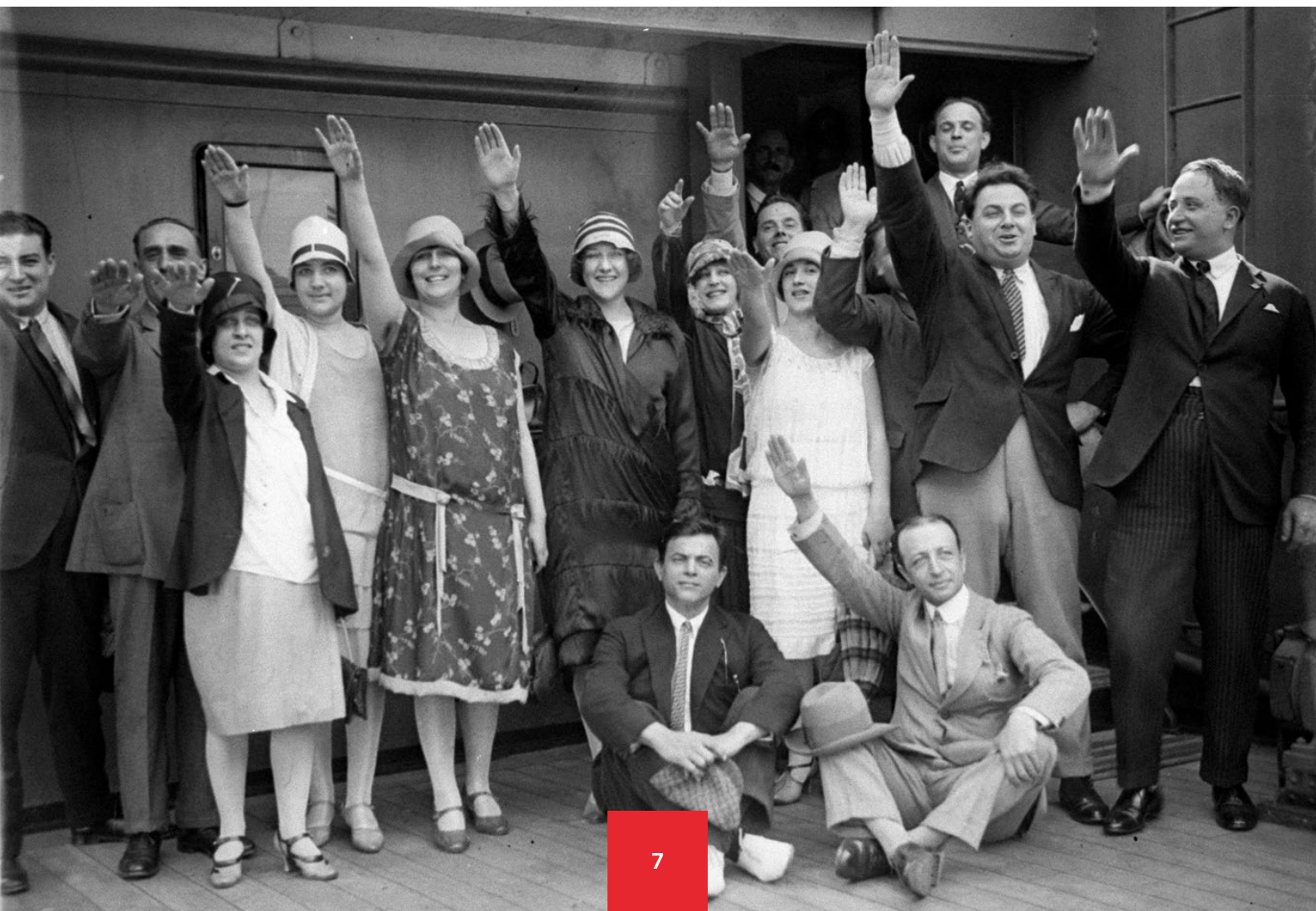
nosti, na což mohli navázat fašisté při „odhalování“ elitářského charakteru demokracie a nabídnutím vůdce jako ztělesnění elitářského principu a jeho dovedení do důsledku.

Právě propojení impulzů z těchto inspiračních zdrojů vytvořilo podle Sternhella fašismus jako vzpuru proti osvícenským hodnotám rovnosti, svobody a rozumu. Zdá se, že tato diagnóza může být aktuální i pro dnešek: např. bývalý maďarský disident a dnes odpůrce Orbánova režimu Gaspar Miklos Tamás o tzv. post-fašismu: situaci, kdy se většina společností smířila s rezignací na osvícenský ideál rovného občanství a naopak přijala za svou pro současnost i budoucnost dědičnou nerovnost mezi lidmi. Právě touto situací vysvětluje Tamás úspěch krajní pravice jako Haidera a Le Penové – v tom základním se přestali lišit od mainstreamu.

ADORNO A AUTORITÁŘSKÁ OSOBNOST

Úspěchy fašismu děsily i přitahovaly psychology a kritické teoretiky společnosti. Mnozí si kladli otázku: Stalo-li se toto ve vyspělém kulturním Německu, nemůže se něco podobného přihodit i v jakékoli jiné západní zemi?

Tyto otázky znepokojovaly velmi výrazně také židovskou komunitu ve Spojených státech amerických. American Jewish Committee tehdy sponzoroval soubor výzkumů, které byly souhrnně publikovány jako série nazvaná „Studie o předsudku“. Mezi těmito studi-

emi měla dlouhodobý ohlas zejména více než tisícistránková zpráva z psychologického výzkumu nazvaná Autoritářská osobnost (1950). Autoři v ní pod vedením filozofa a společenského vědce Theodora Adorna ze známé frankfurtské školy kritické teorie hledali osobnostní předpoklady fašistických postojů, „F-škálu“, která prozradí náchylnost jedinců k etnocentrické a protidemokratické propagandě ještě před tím, než začnou hlásat přímo protidemokratické či rasistické názory.

Autoři mohli navázat na výzkumy z třicátých let, které pod dojmem šoku z úspěchu Hitlera zpracovali Wilhelm Reich a Erich Fromm. Oba se předtím pokládali za marxisty, ale po nástupu fašismu začali pokládat marxistickou analýzu fašismu za nedostatečnou a obrátili svou pozornost k psychoanalýze (Reich byl dokonce členem Komunistické strany Německa, z níž byl právě za svou práci o fašismu vyloučen). Zatímco Reich ve své knize Masová psychologie fašismu (1933) označil za „základní buňku“ fašistické společnosti každou autoritářskou rodinu, Fromm zase ukázal fašismus jako projev obav ze svobody a izolace, kterou s sebou často svoboda v moderních rozvinutých společnostech nese. Svou analýzu fašismu shrnul v knize Strach ze svobody (1941).

Adornův tým při svém rozsáhlém výzkumu identifikoval tyto základní rysy autoritářských osobností:

1) DŮRAZ NA KONVENCE.

Bezmyšlenkovité přijímání a vynucování hodnot vlastních společností a vlastního prostředí, zejména hlavních středostavovských hodnot. Už samo porušování konvencí je vnímáno jako dostatečný důvod k nepřátelství, bez ohledu na motiv či způsob.

2) POVOLNOST VŮČI AUTORITÁM.

Autority vlastní skupiny jsou idealizovány až ke ztrátě kritičnosti, poslušnost vůči nim je pokládána sama o sobě za ctnost.

3) SKLON K PROJEKČÍM A STEREOTYPŮM.

Jakkoli s nějakou mírou projekcí a stereotypů přistupuje ke světu každý, autoritářská osobnost se vyznačuje neochotou stereotypy a projekce opouštět a přistupovat k nim jako k hlavnímu zdroji znalostí o realitě a přístupu k ní. Lidé jsou pak vnímáni jako pouhé projevy vlastností skupin, do nichž patří.

4) DESTRUKTIVNOST A CYNISMUS.

Autoritářská osobnost „ví, jak to ve světě chodí“, má tendenci shazovat ideály a naopak vnímat praktické, materiální, „nízké“ a „špinavé“ motivace lidského jednání jako jediné možné. V pozadí tohoto přístupu je pohrdání člověkem a lidstvím.

5) AUTORITÁŘSKÁ AGRESE.

Autoritářská osobnost má sklon vyhledávat nekonvenční chování a přísně je trestat (nebo se dožadovat přísných trestů).

6) SÍLA A TVRDOST.

Odmítání „pouhých řečí“ ve jménu „tvrdé reality“, touha po příchodu silného vůdce s tvrdou rukou, který přejde od řečí k činům a potvrdí svou nesmlouvavostí morální řád.

7) ANTIINTRACEPCE.

K postojům, které mnohdy souvisí s autoritářskou psychologií, patří pohrdání imaginativními, subjektivními a „změkčilými“ přístupy ke světu, „měkkosrdcatostí“, „pseudohumanismem“ či pravdoláskařstvím. Snaha o empatii je vnímána jako změkčilost a slabost.

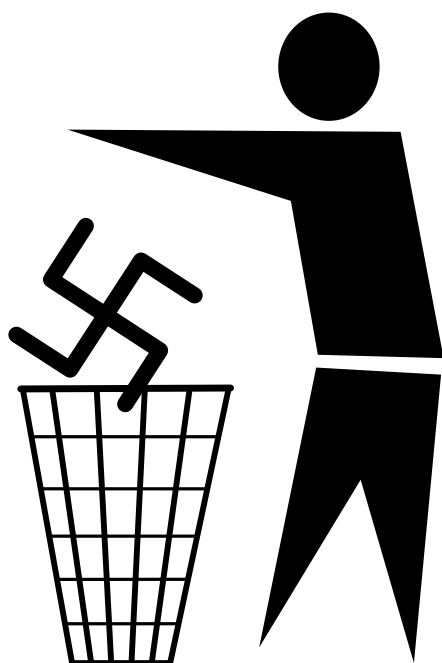
8) POVĚŘČIVOST.

S autoritářskou psychologií souvisí přesvědčení, že svět je v moci temných sil, které nemůžeme ovlivnit, ať už se jedná o nadpřirozené síly nebo o různá spiknutí.

9) POSEDLOST SEXUALITOU.

Zájem o teorie spiknutí vyvěrá ze zvýšeného zájmu o všechno skryté, o „špinavá tajemství“ a to, co se děje „pod pokličkou“. Zájem o sexualitu má cynický rámeček a vede k útokům na formy sexuality odlišné od norem.

Koncept autoritářské osobnosti se diskutuje dodnes, vedle řady ocenění se stal také předmětem kritiky. Podle některých svých odpůrců totiž jeho důraz na psychologické předpoklady brání tomu, abychom vnímali fašismus především jako politickou ideologii, která se stává přesvědčivá tehdy, kdy v politické debatě převáží obraz situace, kterému odpovídá – a v důsledku toho mu podléhají, jak ukazují případy fašistických hnutí, i lidé zcela odlišných psychologických typů, než jaké popisoval Adornův kolektiv, prostě proto, že jej vnímají jako přesvědčivý, jako „tlak reality“. Zároveň ale odkaz k psychologii dává možnost ukázat i jemnější zdroje fašistického přístupu, než jaké postihne klasická politická analýza.

Pro projekt Distribuce a diskuze k filmu „Gadžo“ sestavil PhDr. Ondřej Slačálek, Ph.D.
Vydání tohoto materiálu podpořila Nadace Open Society Fund Praha a Open Society Foundations.